

Исмаил Асаногълу Керим

Кримський інженерно-педагогічний університет

(м. Сімферополь)

МИЛЛИЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯМЫЗ ГПУ-НЫНЪ ТАКЪИПЛЕРИ АЛТЫНДА

Советлер режими азбучукъ аякъкъа тургъан сонъ, 1920-нджи сенелерининъ экинджи ярысында халкъны тонамакъ, яни «раскулачивание», кампаниясыны башладыгъы заман, айрыджа оларакъ миллий зиялыларнынъ такъиби ве репрессияларына кече. ГПУ-нынъ хунриз (къан ичиджи) хадимлери Кремльде ишленген плангъа коре, чешит айын-оюнлар япып, Русие ичерисиндеки халкъларнынъ миллий цивилизацион кетишатына аякъ чала ве шу кетишатнынъ озьлерине, яни советлер режимине, керегиндже догърултмагъа башлайлар. Бу ве бойле арекетлернинъ ачыкъ мисали Амди Гирайбайнынъ махкеме ишидир. Кечкен сене «Йылдыз»да басылгъан макъалемизде биз бу меселенинъ, къыскадан олса да, устюни ачкъан эдик¹.

Бугуньки макъалемизнинъ биринджи къысмында биз, ГПУ иле багълы бу куньгедже сакъланып къалгъан бир къач весикъагъа эсасланаракъ, Амди Гирайбайнынъ озю дегиль де, догъмуш къардашы Эзель, Б. Чобан-заденинъ къыз къардашы Зылха, Мемет Нузетнинъ къардашлары Нурие ве Шефикъанынъ такъип этильме фактларыны косътермек истеймиз. Яни ГПУ-нынъ арсыз ве гъаддар хадимлери Амди Гирайбайнынъ къурбан эткенлерине коньмейип, къардашы Эзельни ве алий окъув юртлары ве техникумларда окъугъан дигер къырымтатар студентлерини чешит ийлекярлыкъле такъип эткенлерини ачыкълайджакъмыз.

1927 сенеси июнь 28-де Амди Гирайбайнынъ эвинде учь саат девам эткен тинтювден сонъра, бутюн эльязмалары ве китапларынен толу олгъан буюк бир сандыгъыны ве озюни ГПУ тюрьмесине алып кеттилер...².

Чокъкъа бармадан насылдыр белли олмагъан бир группа «талебелер» адындан Къырым Наркомпросына бойле мектюп ёлланыла (русчадан терджиме):

«Ленинград ве Москвадаки алий окъув юртларынынъ студентлери арасында девлет эсабына бир чокъ хатип, молла, эфенди ве дигер «нетрудовой» элементлернинъ баллары окъумагъта. Оларнынъ адларыны айтып отурмайыкъ, чюнки Наркомпроскъа оларнынъ эпси беллидир.

Ленинграддаки университетнинъ шаркъ факультетинде студент олгъан Эзель Гирайбай даа койде оджалыкъ япкъанда, антисовет пропагандасы иле огърашып къырымтатар койлюлери ве чуфут кочебелери арасындаки мунасебетлерни кергинлештирип юре эди. Бу меселеде онъа агъасы Амди Гирайбай тарафындан да директивалар бериле тургъан. Бу акъкъында койлюлер «Яш къуввет» газетасына хабер берген эдилер. Эзель Гирайбай озюнинъ фамилиясынен гъурурланмагъта³, гуя ханзаделерден эмиш. Гирайбайнынъ бабасы Кефе больгесининъ белли эфендилеринден⁴ олгъаны да беллидир.

Бизим аризамыз дикъкъатсыз къалдырылмайджагъына ве сизин тарафынъыздан уйгъун олгъан чарелер корюледжегине эминлик бильдиремиз. Яни бойле элементлер университеттен кенар этиледжектир.

Бир группа талебелер.

1928 сенеси 21 август»⁵.

«Талелелер»нинъ мектюби Къырым Наркомпросына тюшкен сонъ, нарком ярдымджысы Овсейчик адлы шахс Ленинграддаки Шаркъ институтынынъ тюркология секторына кендисининъ мезкюр мектюпле багълы гизли мураджаатнамесинде бойле яза:

«Мектеплери белли олмагъан бир группа талелелер адындан язылгъан мектюпнинъ копиясыны сизге кондериркен, университетинъизнинъ студенти олгъан Эзель Гирайбай, акъикъатен стипендия алгъаныны ачыкъламакъ ниетиндемиз. Нетиджелери акъкъында хабер этмелисиз»⁶.

Ленинграддаки институтнынъ «комсомол ячейкасы аркъадашлары» бу меселеде Къырымдаки партия фанатиклерине пек бенъземегенлери де корюне. Къырым Наркомпросындан 1928 сенеси сентябрь 7-де кондерильген гизли шикъет мектюбини алгъан сонъ, учъ ай девамында ич бир тюрлю индемейлер. Ялынъыз декабрьнинъ 15-де джевап сыфатында бир мектюп ёлласалар да, меселенинъ ачыкъланмасыны Эзель Гирайбайнынъ кендисине авале этелер. Эки кишининъ имзасыле Ленинграддан йиберильген джевапта бойле дениле:

«Коллективимизнинъ ВЛКСМ азасы Гирайбайнынъ антикомсомол аркетлери ве социаль дурумы акъкъындаки Сиз аркъалы ёлланылгъан материалны алдыкъ.

Шу арада меселени чезмек ичюн Гирайбай аркъадаш Сизге мураджаат этеджектир. Меселенинъ нетиджеси хусусында бизим ВЛКСМ коллективимизнинъ бюросына хабер берменъизни риджа этемиз.

А.С. Енукидзе адына Ленинград Шаркъшынаслыкъ Институты.

Ленинград, Максимилиановский аралыгъы, 7-нджи эв»⁷.

Учъ афта кечер-кечмез, яни 1929 сенеси январь 4-те, Къырым Наркомпросы наркомынынъ дигер ярдымджысы Щепотьев ве ишкочюрджиси Максимова имзаларыле энди сакиндже бир эда ве услюпнен Ленинградгъа бойле къаршылыкъ языла:

«Гирайбайгъа къаршы башкъа материалларымыз олмаса да, имзасыз хабер этильген фактлар биле кереги тарзда тешкерильмели ве тасдикъ булгъанлары алда, уйгъун олгъан чарелер корюльмели»⁸.

Бильгенимиз киби, бир йылдан сонъ «уйгъун олгъан чарелер» Эзельнинъ агъасы Амди Гирайбайгъа къаршы къуullanаракъ, мешхур шаиримиз Москвада къуршун джезасына огъратылгъан эди...

ГПУ-нынъ назар-дикъкъатына тюшкен зиялыларымызнынъ догъмушлары такъип этильгенлер сырасында Б. Чобан-заденинъ аилеси де булунмакъта. 1933 сенеси даа тек изленмеге ве такъип этильмеге башлангъан Б. Чобан-заденинъ къыз къардашы Зылха (араб язысыле Зулейха – И.К.) ве атта киеви Шинаси иштен чыкъарылалар.

Наркомпроснынъ протоколларында къайд этильген бойле меракълы фактлар бардыр.

1933 сенеси майыс 3-те Къырым АССР Наркомпросынынъ къапалы суретте кечирильген коллегиясында шу сенеси «ят элементлер» сыфатында иштен чыкъарылгъан оджаларнынъ джедвели косътериле. Къарасувбазар районы боюнджа ашагъыдакилер къайд этиле:

1. Шейх-заде – шеэр татар мектеби. Молла огълу. Бабасы иле алякъадар олып, онъа маддий дестек бермекте⁹.

2. Шинаси – 9 номералы шеэр татар мектеби. Б. Чобаң-заденинъ киеви, миллетчи, антисовет аркетлери ичюн бир къач дефа репрессия олунгъандыр.

3. Чобан-заде – 9 номералы шеэр татар мектеби. Б. Чобан-заденинъ къыз къардашы. Акъикъатта озюнинъ миллетчи инанчларындан вазгечмегендир¹⁰.

ГПУнынъ айрыджа ийлекярлыкъле тешкиль этильген шикъетнамесинен белли шаиримиз Мемет Нузет ве онынъ къыз къардашлары Нурие ве Шефикъа да такъип этилип техникумдан къувулдылар. 1928 сенеси август айында адлары белли олмагъан 8 «койлю» «Ишчи-койлю правительствосыны» химае этерек, Наркомпроскъа бойле худжур мектюпле мураджаат этелер:

«Бу иле Сизге мураджаат этерек, Шейх Ислям Челебиевнинъ огълу Мемет Челебиевнинъ социаль дурумы хусусында хабер этемиз. Шимди о, Акъяр районы Байдар коюнде оджалыкъ этмектедир. Алып баргъан ишине ич де ляйыкъ олмагъан бир элемент сыфатында Мемет Нузетни ишинден чыкъарып, онынъ сайлама акъларыны ве рей акъкъыны тутып алмалы. Ишчи-койлю укюметининъ хадимелери сыфатында онынъ къыз къардашлары Нурие ве Шефикъа Челебиеваларнынъ да окъумагъа акълары ёкътыр. Шимди олар Фельдшер техникумында окъуйлар. Оларнынъ эпси бизге пек беллидирлер, оларнынъ эпси бизим Ишчи-койлю укюметимизнинъ душманларыдыр. Эвельде де ишчилер ишлей эдилер, олар исе окъуй эдилер, шимди де окъуйлар. Мураджаатымызны ред этмей джиддий дикъкъат айырмангъызны риджа этемиз. Бу материал азлыкъ этсе, оларнынъ кимлер олгъаныны бильмек ичюн,

КрымЦИК ве КрымГПУ янында 1926 сенеси сюрюн этмелерле багълы оларакъ тешкиль этильген комиссиянынъ архивинде де булунгъан материалларны алмакъ мумкюн»¹¹.

Бу мураджааткъа къаршылыкъ оларакъ, Фельдшер-акушер техникумынынъ мудире ве, эбет, КрымГПУсы адына Наркомпростан бойле характердеки тезкерелер келе: «Наркомпрос Нурие ве Шефикъа Челебиеваларны сабыкъ помещик къызлары сыфатында талелелер сырасындан чыкъарылмасы акъкъында теклиф эте»¹².

Миллий зиялыларымызны такъип эткен унсурларнынъ, эбет, кенди чешит менфаатлары да булунмакъта эди. Советлер режими оларны вазифедар япкъанындан гъайры, къурсакъ ихтияджларыны да темин этмеге, эйидже бир шараитлерге кирсетмеге арекет эте эди. Юкъарыда аныгълан протоколда Джанкой район тасиль болюгининъ мудире ве инструкторлары «партактив ашханесине», Алушта район тасиль болюгининъ мудире ве инструкторлары «ответработниклер тюкянына» ве «ответработниклер ашханесине» пекитильгенлери акъкъында гизли оларакъ хабер этиле¹³.

* * *

Къырым укюметининъ башы Вели Ибраимов ве ярдымджыларындан Хайсер къуршунгъа тизилип бир чокъ девлет эрбапларымыз чешит репрессияларгъа, сюрюнлик ве тюрьмелерге огъратылгъан сонъ, Москванынъ буйрукъларыны амельге кечиререк, 1928 сенеси октябрь 31-де янъы КрымЦИК аппаратынынъ даа бир къарары чыкъа. Къарарнынъ ады: «Советлер ве кооперативлер аппаратынынъ янъыдан козьден кечирме». Бу къарарнынъ эдасы ичюн Къырымнынъ шеэр ве койлеринде чешит «комиссия»лар тешкиль олунып, тесадуфен аякъта къалгъан эски миллий интеллигенциямызгъа къошма дарбе эндирилелер. «Комиссия» сёзюнинъ тырначыкълар ичинде алгъанымыз нафиле дегильдир. Чюнки бу «комиссия»ларнынъ азалары яры-ярыгъа ГПУ хадимлери олып, бус-бутюн ГПУнынъ малюматлары узеринде чалыша эдилер. Меселя, шу девирде мейдангъа кетирилген Ялта шеэр «комиссия»сына дикъкъат этейик. «Комиссия» реиси – Шолмов, кятиби – Шишулин, азалары – Розенштейн, Львов, Бордонов ве Бондаренко. Яни о девирде къырымтатарлары къайнагъан бир ерде, ялы боюнда, «комиссия»гъа, ич олмадым козь бояма оларакъ, кирсетильмек ичюн ич бир ватандашымыз тапылмай!

Ишбу «комиссия» Ялта шеэриндеки Шаркъ музейининъ ишини тешкериркен, 1929 сенеси март 20-де тертип эткен 42 номералы протоколгъа бойле пунктлар ве къарарлар кирсете:

Дингъленильди:

Якъуб Кемал, 1885 сенеси догъумлы, татар. Тешкерме вакътында музейнинъ мудире, алий малюматлы.

Комиссия тарафындан ашагъыдаки хал ачыкъланды:

Якъуб Кемал Къурултай Укюметининъ азасы эди.

Комиссия къарар чыкъарды:

Якъуб Мемет-огълу Кемалны Къурултай Укюметининъ сабыкъ азасы ве ят бир элемент сыфатында КрымЦИКнинъ 31.10. 1928-де чыкъкъан «Советлер ве кооперативлер аппаратынынъ янъыдан козьден кечирме» къарарына бинаэн иштен бошатмакъ¹⁴.

Бир къач кунден сонъра, яни 1929 сенеси март 29-да, «комиссия» тарафындан алынган къарар хусусында Къырым Наркомпросына малюмат кондерилип, Якъуб Кемалнынъ иштен чыкъарылмасы акъкъында кендисине Ялта шеэр Халкъ тасили болюги вастасынен хабер этиле¹⁵.

Ишбу «комиссия»лар ишини битирир-битирмез, чешит истихсалларда, шу джумледе тасиль ве маариф тешкилятларында, ишхане коллективлери айры «работник»лерге «характеристика» берме (табий ки, сонъра иштен къувма) кампаниясы башлана.

М.В. Фрунзе адына Къырым пединститутынынъ профессор ве оджалар составына «характеристика»лар берилиркен, ашагъыдакилер де мейдангъа чыкъа:

Леманов Исмаил Леманович.

1871 сенеси догъумлы. Поселян койлюлеринден. Татар тили ве эдебияты кафедрасынынъ доценти вазифесинде. Айны кафедранынъ мудире. Татар тили ве эдебияты методикасындан дерс бермекте. 1890 сенесинден башлагъан баягъы муддетлик педстажы бардыр. Партия азасы дегиль. Озюнинъ зенааты боюнджа маркс-ленин методологиясыны менимсемеге арекет эте. Ама бунгъа эр вакъыт муваффакъ оламай. Инкъиляпнынъ биринджи йылларында мусульман миллетчилиги (!) арекетинде фааль иштирак этти. Къырым советлешкен сонъ, яни 1921 сенесинден башлап, Къырым

университетинде ве институтта чалышты. И. Леманов бус-бутюн советлер акимиети позициясына кечип, эски миллетчилик мефкюресинден вазгечти деп, фикир юрсетмеге эсас ёкъ. Шунунъ ичюн онынъ иште къалдырылмасы ялынъыз шимдилик ерине ондан даа да квалификациялы адам тапылмагъанындандыр. Имкъаниет булунынджа, о денъиштириледжек, оны мытлакъ денъиштирмели.

Акъчокъракълы Осман Асанович.

1879 сенеси догъумлы. Татар тили ве эдебияты кафедрасынынъ ассистенти. Тасилини четэльде, Тюркие ве Мысырда, алгъандыр. Инкъилияптан эвель нешир этильген миллетчи газетлерде чокъ вакъытлар чалышып, 1917 сенесинден оджалыкъ фаалиетине башлагъандыр. Идеология джиэтинден саллантылы олып, сынфий кучълернинъ нисбетине коре ориентация япмакъта. Ичтимай омюрге иштирак этмей. Педагогик фаалиетинде маркс-ленин методологиясыны менимсеп оламай ве бу саада озъ устунден чалышмай. Пединститутта фольклордан дерс кечирмекте. Озь ишинде къалдырылмасы, ялынъыз ерине бу фенден дерс береджек оджа тапылмагъанындандыр.

Институт директоры – Шумин Асан Усеинович

Окъув болюгининъ мудири – Зеленский.

Партия коллективининъ кятиби – Измайлов.

Местком реиси – Калабух.

Симферополь. 02.07.1933 сенеси¹⁶.

Шу араларда «Сен къувмасанъ, сени къувармыз!»), «Сынфий душманны аджымакъ акълынъа кельмесин, Соловкилерде чюрютилисинъ, мал-мулькюнъи, баланъы-чагъанъы гъайып этермиз!» киби хайкъырмалар ве практикагъа кечирильген аллар Кремльнинъ къапу-пенджерелеринден чыкъып ГПУ вастасынен далгъалана-далгъалана, къоюра-къоюра, къабара-къабара СССРнинъ бутюн кошелерине дагъылмакъта экен, къыска муддеттен сонъ артыкъ «комиссия»лар топламагъа, «характеристика»лар бермеге де аджет къалмай. Къырымнынъ чешит район, шеэр ве кой мектеплеринден «ят элементлер», «хаин душманлар», «къутургъан миллетчилер» сырасында олгъан оджаларнен аджымасыз суретте курешип, оларны иштен котерип ата, «кулак», «сынфий душман» этип сюрюнлерге, гъайыпларгъа огъратмагъа девам эте эдилер.

1933 сенеси декабрь 11-де Багъчасарай педтехникумындан Къырым Наркомпросына аджеле суретте бойле мектюп ёлланыла:

«1933 сенеси 1-нджи июнден итибарен Багъчасарай педтехникумындан татар тили ве эдебияты оджасы олгъан Байбуртлы Ягъя сынфий ят бир киши сыфатында иштен чыкъарылды. Байбуртлы Ягъя 50 яшындадыр. Оджалыкъ стажы 30 йыл. Миллий фыркъанынъ азасы оларакъ Къурултайда кятиплик япкъандыр. Къутургъан миллетчидир. Башкъа миллетлерге душман сыфатында бакъмакъта. 1932-33 окъув сенесинде дерслер вакътында студентлерге чешит «масаллар» айта эди. Гуя чарлыкъ заманында айлыкъны почтанен эвине ёллай экенлер. Эр кунъ этли емеклер ашай экен. Шимди о заманлар къайтсайды, эбет, сиз де (студентлер) шимди чиберек ашап, гузель окъур эдинъиз – киби кулакчасына лакъырдылар иле студентлернинъ гонъюллерини зеэрлей тургъан. Комсомол ячейкасы ве администрация онынъ социаль дурумы акъкъында эвельден огренип бильселер де, онынъ ерине башкъа оджа тапылмагъанындан, серт бир контроль алтында даа бир йыл чалышкъандыр. Ама башкъа оджа тапылмагъанына бакъмадан, иштен чыкъарылды. Сентябрьнинъ башындан ана тили дерслерини кечирмек ичюн пединституттан оджа алынды¹⁷.

* * *

«Вели Ибраимовнынъ иши»ни маначыкъ этип сталин режими Къырым Укуметининъ, биринджи небетте юксек макъамларында булунгъан, эски миллий интеллигенциясыны тамырдан сёкип атты дедик. А. Озенбашлы, У. Балич, Х. Чапчакъчы, Дж. Меинов, А. Одабаш, У. Азизов, И. Фирдевс, С.Дж. Хаттатов, А. Ильмий ве бир чокъ дигерлери 1928-29 сенелери тюрьмелерге быракъылдылар. 1929 сенеси курсю туткъан эски зиялыларымыздан тек-тюк сакълангъанларгъа ГПУ-нынъ гъаддар назарлары тиклене. Чекистлер чешит уфакъ-тюфек фурсатлардан файдаланып аман богъазларына япышалар. Ве чокъусы алларда бойле «фурсатларны» алчакъчасына ийлекярлыкъле, яланларле кендилери тешкиль эткенлерини де юкъарыда къайд эткен эдик.

1928 сенесинден Наркомпрос реиси вазифесине тайин олунгъан Мамут Недимге къаршы аджеле суретте атеш ачыла.

Тюркиеде (Бурсада) дарульмуаллимин битирип, Берлинде икътисадий факультетте окъуп кельген ве 1920 сенесинден компартия азасы олгъан Мамут Недим 10 йыл ичинде эм «Енъи дюнъя»

газетинде, эм де «Янъы Чолпан» ве «Илери» журналларында баш мухаррир вазифелеринде булунып маариф ишлерини де пек инджеден анълай эди.

Къырым Наркомпросынынъ Мамут Недимле багълы эки протоколында советлер режимининъ сонъ дередже алчакълыгъы, ийлекярлыгъы, юзсюзлиги тюртип чыкъа.

1-нджи протокол 1929 сенеси сентябрь 27-де олып кечкен Наркомпростаки партия азалары ве оларгъа къоштурулгъан Крымгизнинъ керекли хадимлерининъ топлантысыны акс этмекте.

Топлантыда булунгъанлар: М. Недим, Овсейчик, Карницова, Светличный, Лобовский, Тунинский, Тевекели, Азизов, Лозовская, Минин, Щепотьев, Сейдаметов, Зайцев, Бочагов ве Ковальский. Эпси олып 15 киши.

Формаль суретте топлантыннынъ себеби «Литературная газета»даки Къырым Наркомпросы ве онъа реислик япкъан Мамут Недимнинъ миллий фыркъаджыларгъа къол туткъаны ве осал чалышкъаныны акс эткен макъаленен багълы. Ама топлашувны юкъарыдан тешкиль эткенлернинъ макъсадлары бам-башкъа. Топлашувнынъ акъикый себеpleri шу эки протоколнынъ малюматларында, даа догърусы «совет работниклери»нинъ чыкъышларында, пек гузель корюнмекте. Яни къырымтатар эски миллий интеллигенциясына дарбе этип макъамларындан эндирмек ве миллий-медений кетишатны советлер режимининъ рельслери узерине ерлештирмек. Бугунде белли олгъаны киби, Кремльде иджат этильген «сценарий»лер сонъундан нокътасы-нокътасына иджра этильгендирлер.

Мамут Недим иле багълы меселенинъ йип уджу янъычыкъ Москвдан къайткъан Джемиль Сейдаметнинъ «Енъи дюнья» газетасында бастыргъан «Мефкюре джебесинде» макъалесинден башлай. Бу ерде муэллиф «Илери» журналында насыл мефкюре енъеджек, ерли буржуазия яхут пролетар эдебияты мефкюресими? деп журналнынъ биринджи номерасындаки биринджи макъалесининъ биринджи джумлесине илишип фикирлерини озю истегени киби авелендире бере. «Миллий фыркъа ве эски интеллигенция советлерге къаршы курешни башкъа бир усулнен девам этелер» – дей¹⁸. Шу материал ве онъа базы къошма шейлер «Литературная газета» саифелерине тюшкен сонъ, къыямет къопа.

Топлантыда Къырым Наркомпросы ве онынъ реиси акъкъында «Литературная газета»да басылгъан шейлернинъ анълатылмасы ичюн сёз Мамут Недимге бериле.

Мамут Недим бойле анълата:

«Литературная газета»да косътерильген фактларны айрыджа ве аджеле янъыдан бакъылмасына Область контроль комитетине ве Область партия комитетине ариза яздым.

1925 сенеси «Илери» журналына¹⁹ бир чокъ комсомол ве партия работниклери язып тура эдилер. Партия азалары олмагъанларны да бедий эдебият джерьянына джелъп этмек макъсадынен Татар язиджыларынынъ бирлешмеси тешкиль олунды. Ишбу Бирлешмеде фармацевтлер, агрономлар, экимлер ве саирелер иштирак этерек, эр кес озь саасы боюнджа яза эдилер. Антисовет макъалелери ёкъ эди. Ама ачыкъ оларакъ миллетчилик рухунда ялынъыз бир макъале басылгъандыр. Пек чокъ ишим олгъаны себебинден, иш къалабалыгъында мен оны сечмегеним. Бельки де шу арада мен шеэрде ёкътурдырым. Ама ачыкътан-ачыкъ контрреволюцион шейлер макъаледе ёкъ эди. Бирлешменинъ бюросына М. Недим, Дж. Гъафар, У. Ипчи, Дж. Меинов ве дигерлери кирсетильдилер. Меинов бюро топлашувларында иштирак этмегени ичюн азалыкътан кенар этильди. «Эдебий бюронинъ ишини М. Недим чаналата эди» демек янълыштыр. Аксине, чареме коре, онынъ илерилемесине ярдымда булундым. Бедий эдебият ишинде сагъ мейиль туткъанларгъа эр вакъыт ве эр ерде къаршы рей бере эдим. Эки сене девамында эдебий ишлерде иштирак этип оламадым. Шунунъ ичюн мени бедий эдебиятта сагъ мейильджилерге ильхам бериджи этип косътермек янълыштыр.

Отпускадан къайткъан сонъ, Чобан-заденинъ макъалесине окъудым. Макъаледе татар тили девлет тили сыфатында шекилленмегени ве дигер чокъ шейлер акъкъында айтыла. Эбет, бу макъаледен сонъ, оны бир антисовет адамы сыфатында эсап этмек мумкюн эди. Бу акъта Область партия комитетине озь вакътында хабер эттим. Нашивочников буны тешкермек керек эди. Сонъундан не олды, бильмейим.

Сейдаметов²⁰ меним кабинетиме кирип (Къазандан кельген) татар язиджылары делегациясыны къаршыламакъ ичюн акъча айрылмасы акъкъында лаф юрьсетти. Язиджылардан бириси къапу янында тура эди. Сейдаметов мени о язиджы иле таныштырмады ве о адам язиджылардан делегат олгъаны акъкъында айтмады. Аслы да язиджылар делегациясы акъкъында бир шей айтмады, озю де шу делегат янына бармады.

Чобан-заде 1924 сенесине къадар шовинист эди. Съезде о, НТАгъа²¹ къаршы чыкъты. Ама бу ичюн оны сыкъыштырдылар. Чобан-заденинъ бу замангъадже язгъанларында антисовет шейлерни мен корьмедим ве корьмейим. Сонъки вакъытларда Чобан-заденинъ арекет тарзы денъишмеди»²².

Шу парчадан корюнгени киби, «Литературная газета»да басылгъан макъалеле Мамут Недим эсасен учь шейде къабаатлана. Биринджиси – «Илери» журналы янында ачылгъан Языджылар бирлигининъ ишине къол тутмайып, бедий эдебиятта сагъ мейильджилернинъ тарафдары олгъаны. Экинджиси – Б. Чобан-заденинъ языларындаки антисоветчинаны корьмейип журналда баскъаны, ве учюнджиси – Татаристандан кельген языджылар делегациясынынъ къаршыланмасында сувукълыкъ косьтергени.

Бу «къабаатлавлар» къабаатлайдыжыларнынъ озьлерине де худжур олып корюнгениден, меселени даа да къоюрмакъ макъсадынен энди машинкадан кечирильген протоколгъа къуршункъалемле эльден шу язылар къошулгъан: «Мамут Недим Къырымдаки халкъ тасилининъ аджыныкълы вазияте булунгъаны акъкъында меселени, оны даима хабардар этип турсалар да, ич бир ерде кескин суретте ортагъа къоймагъаны ичюн джевапкъардыр. Эм культ(урная) революция ишине джемаатчылыкънынъ дикъкъаты зайыф чекильди».

Биринджи протоколда Мамут Недимнинъ чыкъышындан гъайры даа дёрт адамнынъ чыкъышы къыскадан къайд этильген. Базыларында айрыджа меракълы малюматлар булунмакъта.

Овсейчикнинъ чыкъышы:

«Мейдангъа чыкъкъан бутюн алларны козь огюне алмакъ керекмиз. Эгер де («Литературная газета»да) басылгъан парча ич олмадым 5% (фаиз) догъру олса, бунъа уйгъун чарелер корьмели. Мамут Недимнинъ ишинде бойле этишмемезликлер бар. Область комитети азасы, СНК²³ азасы ве партия азасы сыфатында вазият акъкъында, бизим хабарлеримизден сонъра, бу меселелерни кескин шекильде къоймакъ керек эди, о исе бойле вазиятке сабыр ве чыдам косьтерди. (Наркомпрос янындаки) академсоветке белли олмагъан Чобан-заденинъ китабы акъкъында И. Леманов ве У. Аджы-Асан тарафларындан фикир язылды. Бу язы Наркомпроста тешкерильмеден Б. Чобан-задеге ёлланылды. Б. Чобан-заденинъ озю, китабы акъкъында язылгъан фикир иле разы олмай ве арада конфликт чыкъа. Академсоветте Б. Чобан-заденинъ китабыны басмамакъ къарары чыкъса да, М. Недим бу къарар иле разы олмайып, китапны басылмасы ичюн типографиягъа ёллай».

Карницованынъ чыкъышы:

«Наркомпроснынъ рехберлик составы хусусындаки меселени бутюн кенишлиги ве джесаретлигинен ортагъа къоймалы. Бу меселеде керекли чарелер метанетли бир суретте ич бир вакъыт корюльмеди. У. Ипчини татар (театр) студиясынынъ директоры вазифесине тайин этильмеси де айны алдадыр. Мен къаршы эдим, М. Недимнинъ озю де къаршы эди, ама Ипчини эп бир тайин эттилер».

Тевекелининъ чыкъышы:

«Бу ерде къонушылгъан бутюн меселелер окъув йылынынъ башына къадар ишленильмек керек эди. Районларда талелелер там шовинист мейилиндедирлер. Б. Чобан-задеге ич бир тюрлю инанч олмамакъ керек. Татар эдебияты меселелеринен биз огърашамыз, ве ялынъыз (вели)ибраимовщина тар-мар этильген сонъ, къыбырдамагъа башладыкъ».

Азизовнынъ²⁴ чыкъышы:

«Бизде яш пролетар языджылары аздыр. Сейдаметов яш языджы ве онынъ тенкъиди догърудыр. М. Недим Чобан-задеге нисбетен аркъадаяджылыкъ косьтерди. Бельким, бу ерде М. Недим интеллигенцияны къуланмакъ ниетинен анълатмакъ истегендир, чонки бизде интеллигенция аздыр. Ама бу ерде къарарыны къачыргъандыр».

Бу протоколнынъ мундериждесинде, занымджа, энъ къоркъунчлы фикирни, бельким кендиси де чокъ эмие бермеден, Тевекели сёйлемекте. Яни «районларда талелелер там шовинист мейилиндедирлер» джумлесинен бинълернен оджаларнынъ башлары узеринден балта котертмесини озю анълай эдими, аджеба? Б. Чобан-задеге келиндже, «онъа ич бир тюрлю инанч олмамакъ керек» экен... Шашыладжакъ шейлер!

«Къабаатлав» чешит яланлар ве уйдурмаларгъа эсаслангъаныны парработниклер озьлери де корьмекте ве тасдыкъламакъта. Бакъынъыз Овсейчик не дей: «Эгер де («Литературная газета»да) басылгъан парча ич олмадым 5% (фаиз) догъру олса, бунъа уйгъун чарелер корьмели». Яни «Литературная газета»да басылгъан материалда акъыкъат 5 % (фаизни) де тешкиль этмемек мумкюн!!!

Карницованын чыкышына дикъкъат этейик. «Наркомпроснын рехберлик составы хусусындаки меселе ич бир вакыт бутюн кенишлиги ве джесаретлигинен ортагъа къоюлмады»... У. Ипчини театр студиясынын директоры оларакъ янълыштайин эттилер!... Яни къырымтатарларынын козьге корюнген энъ кучлю кадрларыны иштен котерип атмакъ керектир! Ама оларнын ерлерине Карницова кимлерни тайин этмек истегени экинджи топлашувда айткъанларындан пек гузель анълашыла: «Мимо нашего носа все происходит, а мы ничего не знаем. Нацработникам нужно помогать, если они *отстальные работники*»²⁵. Яни джахиль «нацработник» лерге кимлер рехберлик япаджагъы ве акъыл огретеджеги айдынлатыла.

Мамут Недимнин «меселеси» бакъылгъан партработниклернин биринджи топлашуву биткен сонъ, беш кунъ кечер-кечмез (1929 сенеси октябрь 3-те), янъы топлашув кечириле. Шу беш кунлюк тенефюс ичинде экинджи топлашув иштиракчилеринин къолларына ГПУ тарафындан М. Недимге къаршы азырлангъан «янъы материаллар» бериле. Ачыкътан-ачыкъ режиссёрлангъан ишбу спектакльнин экинджи пердесинин (яни партработниклернин экинджи топлашувунын) макъсады -сиясий джиттен «шашмалагъан» ве йыкыляаткъан Мамут Недимге салмакълыджа ве агъырджа олгъан даа бир дарбе эндирип ерге сермектир. Я Мамут Недим юкъары инстанцияларгъа мектюплер язып, «Литературная газета»да басылгъан фактларны исбат этильмесини талап эте де! Шу фактлар кимсеге керекмей. Ве оларны кимсечик тешкерип отурмай. Аксине ГПУ хадимлери 5 кунъ ичинде бир сюрю янъы шейлер чыкъара... Яни режимге уйсанъ да, уймасанъ да, гъайып этиледжексинь! Чюнки Кремльнин планы боюнджа, гъайры миллетлерни ер юзюнден тездже сильмек-сипирмек ичюн миллетнин башыны (интеллектуаль кучюни) айырып ёкъ этмек керектир!!!

Анълашылгъанына коре, 1929 сенеси октябрь 3-те олып кечкен экинджи топлашувда Мамут Недимнин энди озю ёкъ. Ве ГПУнын фикриндже, къабаатланджы анда керекмей эди, онын меселеси энди онсуз да раат-раат чезиле билир!

Протокол бойле башлай:

«Топлашувны ачкъан Овсейчик къыскъадан сентябрь 27-де (1929) кечкен топлашувнын музакерелерини хатырлата ве бугунде онын къолунда базы меселелернен багълы янъы малюматлар булунгъаныны айта. Олгъан малюматларгъа коре, Б. Чобан-заде контрреволюцион «Ширкет» кооперативинин реиси, М. Недим исе, ревкомиссиясынын («ревизион комиссия»сынын) азасы олгъан.

«Илери» дергиси М. Недимнин рехберлиги алтында Къырымдан сюрюнген этильген (ве шу арада Соловкилерде булунгъан) шахсларнын эски адреслерине бедава ёлланылгъан. Шунун ичюн шимди М. Недимнин ялынъыз бедий эдебиятнен багълы меселесини дегиль де, аслында Наркомпроста чалышмасы меселесини ортагъа къоймакъ керектир».

Сейдаметовнын (Крымгиз) чыкышы:

«Наркомпрос этрафындаки меселе, акъикъатен, муреккептир. Эм де меселени ялынъыз НКП (Наркомпрос) ишинен багъламайып, башкъа меселелерни де ортагъа къоймалы. Даа догърусы, М. Недимнин сагъ мейильге сапмасы. М. Недим, акъикъатен, «Ширкет»те ревкомиссия азасы эди. «Ширкет»нин макъсады исе, соввластьни девирмек эди. М. Недим «Илери» журналында мухаррирликнен огърашты. Бу журнал миллийфыркъаджыларнын гъаелерини йама органы эди. О, «Илери»ден чокъ терджимелер япты ве буларда чокъ антисовет шейлери бар эди. М. Недим «Илери»ге гонъюль раатлагъан бедий услюпли шиирлер яза эди²⁶. Буларны нешир эткенлери ичюн о джевапкъардыр. Интеллигенция меселесинде М. Недимнин бойле установкасы бар эди: интеллигенция оларакъ тек миллий фыркъанын рехберлери сайылалар. Б. Чобан-заде М. Недим аркъалы бедий эдебияткъа рехберлик япа эди. Миллийфыркъаджылар арасында группаджылыкъ курешлери олса да, онын сол ве сагъ мейильджилери озъара курешселер де, шу эки группа да сувны миллий фыркъа рехберлеринин дегирменине тёке эдилер. Орфография конференциясынын кетишатында базы фыркъаджылар Б. Чобан-задеге къол тутта эдилер (булар фыркъанын сагъ къанаты), базылары исе Умер Аджы-Асангъа къол тутта эдилер (булар фыркъанын сол къанаты). Бу ерде группаджылыкъ курешинин къалынтыларыны корьмектемиз.

(Татаристандан) татар яzydжылары Ялтагъа кельдилер. Кельмезден 6 кунъ эвель келеджеклери акъкъында телеграмма ёлладылар. Ама оларны кимсе къаршыламады. Телеграмманын озю Наркомпростан гъайып олды.

1929 сенесинин башында Къырымдаки инкъилябий эдебиятны топлап Къазанда басылмасы ичюн кондермек теклифи кельди. Ама бу теклиф де Наркомпроста гъайып олды. Бу акъкъында биз татар яzydжылары кельген сонъ, олардан бильдик.

Мамут Недим Татаристан яздыжларыны Багъчасарайда корьди, ама оларгъа дикъкъат этмедиди.

Б. Чобан-заденинъ китабы Наркомпроста алынган эди. Лякин М. Недим ве А. Лятифзаде «Къырымда бу китапкъа рецензия язаджакъ адам ёкъ» деп чыкътылар. Бу исе М. Недим ве Б. Чобанзаде араларында шахсий багълары олгъаныны косьтермекте. Чюнки бу китапны башкъа республикаларда ич де басмаз эдилер. Б. Чобанзаде плагиатлыкъ иле огърашты. Онынъ китапларында НТА гуя татарларгъа баскъы этип башкъа динге кечмелерини зорлай²⁷.

«Илери»ден къувулган бутюн миллийфыркъаджылар бугунъ Наркомпрос этрафында уймелешелер. Наркомпроснынъ бир чокъ тевсиелери Орфография конференциясы тарафындан ёкъкъа чыкъарылды. Мамут Недимге «партийный установка» берильгенде, «бу иле интеллигенцияны къоркъутып дагъытасынъыз» деп айтты».

Корьгенимиз киби, Овсейчик ве Сейдаметов Наркомпростаки парткомитетнинъ экинжи топлашувунынъ кетишатына керекли ёнелиш бермектелер. Бошбогъаз «партийный установкалары», шаплавузлыкъ ве яланджылыкълары кимсени раатсыз этмей. Чюнки топланганлар арасында ят адам яхут да къаршы чыкъаджакъ кимсечик ёкъ!

1920-нджи сенелерининъ башында ачлыкътан гъайып оляяткъан миллетнинъ²⁸ лидерлери тарафындан НЭП сиясети иле файдаланаракъ, койлюлернинъ асраган малларыны сатылмасына ярдым этмек ве Къырымда миллий акимиятне пекитмек ичюн, акъикъатен, «Ширкет» (яни «Кооператив») ачылган эди. Ве «Ширкет»нинъ миллетке буюк файдасы олган эди. Техникум ве институтларда окъугъан талелелерге «Ширкет»нинъ эртарафлама буюк ярдымы тие эди. Эм тамам миллетке файдасы олгъаны ичюн ГПУ онъа «контрреволюцион» деп «Ширкет» азаларына исе, «контрреволюционерлер» лагъабыны такъалар! Яни не утанмакъ, не арланмакъ!

«Илери» журналы антисоветчиклерге бедава ёлланылган! Юзсюздже бир ялан даа! А. Озенбашлы, А. Одабаш, У. Балич, А. Ильмий, А. Нагаев, Дж. Меинов ве дигерлери озь вакътында «Илери»нинъ абунеджилери эдилер. Бир къач айнынъ ичинде махкеме этилип Соловкилерге этапнен айдалдылар. Почта исе озь алы-сырасынен чалышып абунеджилерге журналны аилелери яшаган адресле кетире эди. М. Недимнинъ бунъа не алякъасы бар?

Яни ГПУнынъ беш кунъ ичинде иджат эткен «янъы материаллары» бус-бутюн ялан олып ич бир шейге кечмеселер де, экинжи топлашувунынъ кетишатына эсас оларар. Бу «спектакль»де иштирак эткен дигер «артист»лернинъ къолларында «партия режиссёрлары» язып берген «роль текстлери» яланларнен толып ташмакъталар. Ве партработниклер кереги киби сыранен чыкъышлар япып, къолларындаки текстлерни иджра этмектелер. Языкъ ки, бу оюнда оларнынъ актёрлыкъ пластика ве мимикаларыны джанландырмагъа бугунъде чаре ёкъ!

Зайцевнинъ чыкъышы:

«И. Тарханнынъ РАПП Пленумындаки чыкъышындан белли ола ки, М. Недим И. Гаспринскийнинъ фаалиетине догъру къыймет кесип оламай. (Къазандан) татар яздыжларынынъ эрте кельгенлерини истемегенининъ эсас себеби – Багъчасарай музейинде Гаспринскийнинъ кошеси азыр олмагъанындадыр.

Б. Чобан-заденинъ плагиаты акъкъында М. Недим энъ биринджи бильген эди. Б. Чобанзадеде плагиат олгъаны акъкъында мен М. Недимге даа бир йыл эвель айткъан эдим».

Бочаговнынъ (Крымгиз) чыкъышы:

«И. Лемановны иштен чыкъарып онынъ ерине У. Аджи-Асанны тайин этеджекте, М. Недим: «У. Аджи-Асанны И. Лемановнынъ ерине тек мен Наркомпроста кетсем, тайин эте билирсинъиз» деп айтты».

Карницованынъ (НКП) чыкъышы:

«Орфография конференциясы биткен сонъ²⁹, М. Недим манъа онынъ сиясий эмиети ве олар (недимлер) толусынен гъалебе къазанганлары акъкъында айта эди. Ве гуя Б. Чобанзаде озюнинъ янълышларыны самимий суретте таныган. М. Недимнинъ миллийфыркъаджыларнен багъ туткъаны акъкъында мен ич де бильмей эдим. Наркомпроснынъ рехберлигини акъикъатта А. Лятифзаде япмакъта. Ве оларнынъ арасында язышма васталы шахсий багълары бардыр. Эр шей бизим бурнумызнынъ тюбюнде олып кечмекте, бизим исе бир шейден хаберимиз ёкъ. Артта къалган (джахиль) нацработниклерге ярдым этмелимиз».

Азизовнынъ (НКП) чыкъышы:

«М. Недим «Ширкет»нинъ ревкомиссиясында аза олгъаныны биринджи кере эшиттим. Б. Чобанзадеге мен 1928 сенесинедже инана эдим. Ама о, «Шаркъта кендимизнинъ Маркс ве

Ленинини булмалымыз» дегенинден сонъ, онъа инанмакътан възгечтим. А. Лятиф-заденинъ Наркомпроскъа нисбетен темиз шекильде шаркъ ориентациясы булунмакъта. Бу меселе Орфография конференциясынынъ тезислери музакере этильгенде, ачыкъланды. Конференцияда белли олды ки, М. Недим эски интеллигенциягъа сёзсюз аркъадаяджылыкъ япа экен. Олар исе, инкъилябий аярлангъан интеллигенциянынъ исрарлы талаплары огюнде керилемеге меджбур эдилер. Олар, эски интеллигенция, коммунист партиясынынъ рехберлиги алтында ишчи халкъ огърунда чалышаджакълары хусусында айтмагъа биле джесарет этмедилер».

Тунинскийнинъ (НКП) чыкъышы:

«Литературная газета»даки парча пейда олмасайды, ве Корсунскийнен багълы меселе мейдан коръмесеиди, биз кене де Наркомпроснынъ вазieti акъкъында джиддий музакереге кечмейджек эдик»³⁰.

Иште, Тунинскийнинъ чыкъышы иле партработниклер топлашувунынъ эсас къысмы сонъуна еткизиле. Иштиракчилер Мамут Недимге къаршы бир-бирини къызыштырып шу алгъа кетирелер ки, онъа (Недимге) энди бир тюрюлю огютлер ве тенбилер ярдым этмез. О, къабаатларнынъ энъ феноларыны, энъ ярамайларыны ишлеген. Бунынъ джесасы (шимдилик) энъ аздан Наркомпростан къувулмасыдыр...

Резолюцияны азырлагъанда исе, шу партработниклер девлет эрбаплары тавурларыны ясап пек «джиддий», «агъыр тюшонджели», «деветининъ келеджегини къайгъырмалары» иле «нетиджелер» къабул этелер.

Энъ меракълысы шу ки, эм бу кересинде, эм бундан сонъ акъыкый джинаетчи олгъан советлер режими къабаатлавларны озю дегиль де, миллетнинъ ичинден сайлангъан шахсларнынъ адындан чыкъара. Мамут Недимнинъ ишинде бойле шахс Джемилъ Сейдамет олып чыкъа. Бунъа коре, партработниклернинъ резолюциясы бойле шекильде башлана: «Сейдаметов аркъадашнынъ РАППнынъ бутюнсоюз Пленумындаки чыкъышыны музакере этерек, М. Недимнинъ бедий эдебият саасында Наркомпростаки сиясий мейили хусусында ве шунунъ иле берабер умумен Наркомпроснынъ сиясий рехберлиги хусусындаки меселени козь огюне аларакъ, бойле къайд эте». Санки Сейдаметовнынъ РАППтаки чыкъышы олмасайды, М. Недим иле багълы меселе де орталыкъкъа чыкъмайджакъ эди! Ве ачылгъан, даа догърусы эвельден азырлангъан, «фурсат» иле файдаланаракъ, эки тюрюлю анылашылмасын дие, партиянынъ «установкаларыны» нокътасы-нокътасынен косьтерелер. Яни резолюцияда ашагъыдаки пунктлар сыранен къайд этиле:

1. Миллий эдебият меселелери этрафында бедий эдебият вастасынен пролетар идеологиясыны кечирген осеяткъан яш акъынтынен гизли ве ачыкътан-ачыкъ буржуа гъаелерини кутькен эски миллий интеллигенция арасында куреш кетмекте.

2. Шубесиз белли ола ки, бу курешни джоштуруджы ве онъа ильхам бериджилерден бири оларакъ М. Недим иштирак этмекте. Эм о, яш, осеяткъан кучьлерге дегиль де, эдебият вастасынен озь буржуа миллетчилиги гъаелерини кечирген тар бир даирени тешкиль эткен кимселерге даянмакъта (Б. Чобан-заде, А. Лятиф-заде, А.С. Айвазов ве б.)

3. Бу куреште яш татар язуджыларынынъ илерилемеси сунний шекильде чаналатылмасы меселеси турмакъта. РАППнынъ ерли тешкилятына кирген яш кучьлернинъ кучюльтильмесине макъсат эдинилип, НТАнынъ меркези этрафына топланаяткъан буржуа миллетчи муэллифлер иле къаршы-къаршыгъа къоюлмакъта.

4. М. Недимнинъ мухаррирлиги алтында чыкъкъан «Илери» журналындаки бир сыра макъалелер, НТА меркезининъ неширлери (Б. Чобан-заде ве А. Лятиф-заденинъ шиир джыйынтыкълары), Б. Чобан-заденинъ сонъки китабы иле багълы факт, «Илери» журналы Соловкилерде булунгъан шахсларнынъ эски адреслерине кондерме меселеси – буларнынъ эпси бутюн ачыкълыгъыле М. Недимнинъ сонъ вакыткъадже буржуа миллетчилери даирелеринен багъ туткъаныны косьтермектелер. Ве эвельде «Илери» журналынынъ баш мухаррири сыфатында булундыгъы заман, эмиграцияда олгъан миллетчилерге аркъа даямасы, оларнынъ эсерлерини басмасы да айны шейни косьтере. М. Недим бу меселеде озь хаталарыны ачыкътан таныджагъы ве бу мейильде турмайып, миллий буржуа къалынтыларынен ачыкътан куреш алып бармасы ерине, партиягъа къаршы ёнелиште булунып яш кучьлернинъ башлангъычларыны истихза ве кулькюге огъратты.

Юкъярыда бутюн къайд этильгенлернинъ эсасында Наркомпроснынъ партия ячейкасы ашагыдаки къараргъа келе:

«М. Недимнинъ иш энасында буржуазия интеллигенциясынынъ кадрларына нисбетен сиясий джиэттен ич ёл кююлмаз мунасебетте булунгъаны ичюн онынъ Нарком вазифесинде къалдырылмасы меселеси Область комитети огюне кююладжакътыр».

Мамут Недимнинъ Нарком вазифесинден эндирилмесинен багълы весикъаларны дикъкъатле огренерек, ве о девирде бир къач йылдан сонъ ер алгъан фаджиалы вакъиаларны бугунде бутюн айдынлыгынен коререк, бойле сонъучны къалемге алдыкъ.

Эпилог

Иште, борюлер сюрюсининъ авджылыгына бенъзеген партсобрание сонъуна етти. Къурбан этиледжек «къой» эр тарафтан алкъагъа алынып сюрюнинъ панджа ве тишлерине илиндирилди. Артыкъ онъа къуртулышнынъ ич бир имкяны ёкъ...

Ама бу партработниклер группасынынъ бир къач сенеден кендилери Кремльден сыттырылгъан башкъа бир борюлер сюрюсине къурбан оладжакълары акъкъында шимдилик хаберлери ёкъ. Там озьлери къуллаангъан усулларнен, яни юзсюзджесине, алчакъчасына ялан ве тухметлерге, ифтираларгъа огъратылып панджаланаджакълар, хаин, хунриз режимнинъ къанлы дегирмен ташлары арасында эзиледжеклер...

Шимдилик олар гъалиплер, чырайларындан фодуланма хислери атмакъта. «Интернационал» нынъ гъалебевий нагъаматы алтында теменна тураракъ, козь йылтыратып, буюк бир иш япып битирген кимселер киби, кокрек толдурып нефес алмакъталар. Тюневин оларнынъ башында тургъан, олардан эртарафлама юксек ве ульвий олгъан мудирлери, бугунь деморализе олунып аякъ астына тюшкенини, артыкъ бус-бутюн кучюльтильгенини козете ве бугуньде кенди буюклигиле гъурурланмакъталар...

ЭДЕБИЯТ

1. Керим И.А. Къырымтатар шириетининъ зюмрют таджы // Йылдыз. – 2011. – № 1. – С. 94-110.
2. Эзель Лятиф. Амди Гирайбайнынъ къыска терджиме-и-халы // Азат Къырым. – 1942. – № 11. – февр. 27.
3. Аслында Гирайбай фамилиясы къартбабаларынынъ адындан алынгъандыр.
4. Эзель ве Амди Гирайбайларнынъ бабасы Абдуллатиф эфенди медреседе дерс берген ве имамлыкъ эткен улемалардан эди. 1906 сенеси вефат эткендир.
5. ГААРК, фонд Р 20, оп. 3, д. 85. – л. 22.
6. Айны менба. – л. 21.
7. Айны менба. – л. 23.
8. Айны менба. – л. 24.
9. «Раскулачивание» япылып сюрюнде булунгъан бабасы акъкъында сёз юрютильмекте.
10. ГААРК, фонд Р 20, оп. 3, д. 112. – лл. 71, 72.
11. ГААРК, фонд Р 20, оп. 3. – д. 74. – л.5.
12. Айны менба. – лл. 6,7.
13. ГААРК, фонд Р 20, оп. 3, д. 112. – лл 76, 79.
14. ГААРК, фонд Р 20, оп. 3, д 85. – л. 82.
15. Айны менба. – л. 81.
16. ГААРК, фонд Р 20, оп. 3, д. 112. – лл. 26, 27.
17. Айны менба. – л. 85.
18. Сейдамет Дж. Мефкюре джебесинде // Енъи дюнья. – 1928. – ноябрь 17-18.
19. Бу ерде протокол язгъан хадим тарафындан янълыш къачырылгъан. «Илери» журналы аслында 1926 сенесинден нешир этильмеге башлады.
20. Джемиль Сейдамет акъкъында сёз юрютиле.
21. Янъы тюрк элифбеси.
22. ГААРК, фонд Р 20, оп. 3, д. 97. – л. 54.
23. СНК – Совет народных комиссаров

24. Якъуб Азизов. 1926 сенеси Москвада КУТВ-ны (Шаркъ эмекдарлары коммунист университетини) битиргендир. 1929 сенеси, яни Наркомпроснынъ топлашуву арасында, онынъ догъмуш агъасы Умер Азизов (Наркомпроснынъ сабыкъ инспекторы) ГПУ тарафындан хапста булунмакъта эди.

25. ГААРК, фонд Р 20, оп. 3, д. 97. – л. 55.

26. Бу ерде я протоколджы кяттипнинъ янълышы бар, я да ялан сёйленильмекте. «Илери» (1926–1930) журналына аит библиография узеринде чалышкъанда, журналнынъ бутюн 68 номерини саифе-саифе козьден кечирдик. Мамут Недимнинъ ич бир шиирине огърамадыкъ!

27. Ашагъыда Б. Чобан-заденинъ 1928 ве 1929 сенелери ичинде бастыргъан китапларынынъ джедвелини беремиз. Ама бу китапларда Сейдаметов косьтерген шейлерден ич бири ёкъ ки!

Чобан-заде Б. Тюрк (азербайджан) дили. Биринджи курс. 1-6-нджы кысым. – Баку: Азернешр. – 1928. – 219 с.

Чобан-заде Б. Сонъ девир кырымтатар эдебияты. Тенкъит теджрибелери. «Илери»нинъ эдебият кутюпханеси № 1. Нешир иден: «Илери» журналы идареси. – Акъмесджит: Кырым Девлет нешрияты. – 1928. – 102 с.

Чобан-заде Б. Боран. Шиирлер. Бутюниттифакъ Енъи Элифба Меркезий Комитеси хисабына. Кырым Енъи Элифба Меркезий Комитеси нешир. – Акъмесджит: Кырым Девлет нешрияты. – 1928. – 54 с.

Чобан-заде Б., Агъа-заде Ф. Тюрк грамери. – Баку: Азернешр. – 1929 (1930). – 202 с.

Чобан-заде Б. Кырымтатар эдебиятында кьурултайджылыкъ ве миллетчилик. Азербайджан ильмий тедкъикъ институту нешрияты. – Баку: Бакполиграфын «III Интернационал» матбаасы. – 1929. – 33 с.

28. Базы малюматларгъа коре, шу йыллары 75000-ден зияде кырымтатары ачлыкътан эляк олгъан эдилер: Зарубин В.Г. Голод 1921-23 гг. в Крыму (По сводкам ЧК ГПУ) // Историческое наследие Крыма. – 2003. – № 2. – С. 76.

29. 1929 сенеси майыс 19 – 22-де олып кечкен Кырымтатар эдебий тилининъ орфография конференциясы акъкъында сёз юрютильмекте.

30. ГААРК, фонд Р 20, оп. 3, д. 97. – л. 55, 56.